

ROMAN MARCINKOWSKI

Uniwersytet Warszawski

Ofiary krwawe w świetle wybranych fragmentów Miszny¹

Streszczenie: Miszna stanowiąca istotę judaizmu rabinicznego, w przekazach ustnych od III w. p.n.e., a spisana pod koniec II w. n.e., opisuje kult ofiarny w Świątyni Jerozolimskiej przed jej zburzeniem przez Rzymian w 70 roku n.e. Przekaz Miszny precyzuje i wyjaśnia biblijne rytuały związane ze składaniem ofiar, wśród których poczesne miejsce zajmują ofiary krwawe (*zewachim*). Miszna poświęca temu zagadnieniu osobny traktat zatytułowany właśnie *Zewachim* (*Ofiary krwawe*). Celem artykułu jest przybliżenie polskiemu czytelnikowi problematyki kultu ofiarnego sprawowanego w Świątyni Jerozolimskiej dotyczącego ofiarowania zwierząt jej poświęconych. Artykuł wskazuje główne aspekty sprawowanego kultu, obowiązujące rytuały i reguły nimi rządzące oraz związane z tym zagadnienia, z jakimi przyszło się zmierzyć w starożytności tannaitom, twórcom Miszny.

Słowa kluczowe: kult ofiarny, ofiary krwawe, Miszna, judaizm rabiniczny

Blood Sacrifices in the Light of Some Selected Fragments of the Mishnah

Abstract: The Mishnah, which is the essence of Rabbinic Judaism, both in oral tradition since the third century B.C., and after it was written down by the end of the 2nd century A.D., describes the sacrificial cult in the Temple of Jerusalem prior to its destruction by the Romans in the 70 A.D. The message of the Mishnah states precisely and explains Biblical rituals related to making sacrifices, among which blood sacrifices (*zevachim*) occupy a prominent place. The *Mishnah* devotes a separate treatise to this issue, entitled *Zevachim* (Blood sacrifices). The purpose of the study is to show the Polish reader the problems of the sacrificial cult performed in the Temple of Jerusalem with regard to the offering of animals which were dedicated to it. The paper presents the main aspects of the cult performed, the rituals and rules that governed them, as well as the ensuing problems faced by the Tannaites, who were the authors of the Mishnah in ancient times.

Keywords: Sacrificial cult, blood sacrifices, Mishnah, Rabbinic Judaism

---

¹ Niniejsze studium jest częścią projektu badawczego finansowanego w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą Narodowy Program Rozwoju Humanistyki w latach 2020-2025, nr projektu 22H 18 0183 87.

Wprowadzenie

Ofiary obok modlitwy stanowiły podstawową formę kultu religijnego występującą we wszystkich religiach. Pojmowano je jako ‘dar’ składany bóstwu, co łączyło zwykle z uczcą religijną. Ten sposób kultu charakteryzuje także pierwszą religię monoteistyczną. Starożytni Izraelici pojmowali to jako oddawanie Jedyneemu Bogu części z tego, co jak wierzyli, Bóg dał im. Czynili to w celu zachowania bliskich relacji z Bogiem, pogłębienia więzi. Przybrało to formę bardzo rozbudowanego kultu ofiarnego z wieloma rytuałami ofiarniczymi praktykowanego w czasach istnienia Świątyni w Jerozolimie. Składanie ofiar przynosiło ofiarodawcom odkupienie win i grzechów. Po zburzeniu Świątyni Prawo ją zastąpiło, stało się ekwiwalentem składanych wcześniej ofiar. Główny nacisk został skierowany na skupienie się nad Torą, zajęcie się dogłębnym jej studiowaniem. Świadczą o tym jeszcze liczne późniejsze teksty judaizmu². Uczciwym i sprawiedliwym, cieszącym się akceptacją Jedyne Boga jest się tylko wtedy, kiedy wypełnia się przykazania Prawa. To jest tak, jakby król powiedział do swojej żony: ‘Włóż na siebie wszystkie twoje ozdoby, żebyś mi się podobała’. Tak Bóg mówi do Izraela: ‘Wyróżniaj się wypełnianiem przykazań, żebyś mi się podobał’. Jak powiedziano ‘Jesteś sprawiedliwym, mój umiłowany, kiedy mogę cię zaakceptować’. (*Sifre Dewarim, Waetchanan, koniec §36*)

Jednak niektóre teksty literatury rabinicznej jeszcze na długo po zburzeniu Świątyni (zwłaszcza Miszna w przekazach ustnych od III w. p.n.e., a spisana pod koniec II w. n.e.) opisują bardzo dokładnie rytuały związane ze składaniem ofiar. Miało to na celu zapobiec zapomnieniu i zachować nadzieję na przywrócenie starego, sprawdzonego sposobu sprawowania kultu i zarazem sposobu życia (*derech eret*) przez wskazanie paradygmatów tak pojmowanej religijności. Najogólniej rzecz biorąc składane ofiary można podzielić na krwawe i bezkrwawe. Tutaj zajmiemy się pierwszymi z nich ograniczając się jedynie do ofiarowania zwierząt poświęconych Świątyni z pominięciem zarzynania zwierząt w celu konsumpcji, czym zajmuje się traktat *Chulin* (*[Rzeczy] świeckie*).

Traktat *Zewachim* (*Ofiary krwawe*), rozpoczynający piąty dział Miszny *Kodaszim* (*Świętości*), zajmuje się prawami dotyczącymi ofiar ze zwierząt i ptaków. Termin *zewach* w literaturze rabinicznej obejmuje wszelkie ofiary wymagające zarznięcia (*szechita*). Towarzyszące im ofiary z mąki pszennej lub jęczmiennej nazywa się *menachot*, a prawa z nimi związane wyjaśnia drugi w tym porządku traktat noszący właśnie nazwę *Menachot* (*Ofiary pokarmowe*).

² Szczególnie dobitnie świadczy o tym traktat Miszny *Pirke Awot* (*Sentencje Ojców*).

1. Klasyfikacja ofiar krwawych i rytuał ich składania

1.1. Klasyfikacja ofiar krwawych

Ofiary krwawe dzieli się zwykle na siedem kategorii (Albeck 2008, V 7; Kehati 2003, ג ,זבחים; tenże, 1994, XIV, *Zevahim*, 1). Są to następujące rodzaje ofiar: 1) ofiary całopalne, 2) przebłągalne za grzech, 3) przebłągalne za winę, 4) ofiary pojednania (w tym także dziękczynne), 5) ofiary z pierwородnych zwierząt, 6) dziesięcina ze zwierząt, 7) ofiara paschalna.

Ofiary całopalne, przebłągalne za grzech i przebłągalne za winę określa się jako najświętsze ofiary (*kodsze kodaszim*), a pozostałe, czyli ofiary pojednania, z pierwородnych zwierząt, dziesięcina ze zwierząt oraz ofiary paschalne zalicza się do kategorii mniej świętych (*kodaszim kalim* – dosł. ‘lżejsze świętości’). Wyjątek stanowią tu dwa baranki składane jako ofiara pojednania w *Szawuot*, które uznaje się jako ‘najświętsze’. Ch. Albeck (dz. cyt., tamże) nieco inaczej przedstawia siedem kategorii ofiar krwawych (*zewachim*):

Ofiary (ze zwierząt lub ptaków) składane przez ślubowanie lub jako dar (co opisuje pierwszy rozdział Księgi Kapłańskiej), albo też jako obowiązek, np. codzienna ofiara całopalna (*tamid*, co zostało opisane w Torze: Lb 28,1-5 i dało podstawę do rozważań w traktacie Miszny zatytułowanym właśnie *Tamid*), dodatkowe (*musaf*) ofiary składane w szabat lub święta (Lb 28,9nn.), ptaki składane jako szacunkowa ofiara pokutna – *korban ole wejored* (Kpł 5,6-7; Szewu 2,1.4-5.7; 8,6, termin wyjaśniony w Szewu 1,2, Marcinkowski 2022, 319, przyp. 15), ofiara oczyszczenia matki (*jodedet*) po urodzeniu dziecka (chłopca lub dziewczynki, Kpł 12,6.8), ofiara składana podczas oczyszczenia trędowatego (*mecora*, Kpł 14,19.22), ofiara oczyszczenia cierpiących na upławy: mężczyzny (*zaw*) lub kobiety (*zawa*, składano dwie synogarlice lub dwa młode gołębie, Kpł 15,15.30), ofiary składane przez arcykapłana w Dniu Pojednania (zgodnie z Kpł 16,3 arcykapłan składał w ofierze młodego cielca na ofiarę przebłągalną i barana na ofiarę całopalną), ofiary nazirejskie (opisane w Lb 6,11-18 oraz w traktacie Miszny *Nazir*), ofiara z wołu składana przez sąd w przypadku błędnego werdyktu dotyczącego bałwochwalstwa (członkowie sądu powinni złożyć wołu jako ofiarę całopalną i kozła jako ofiarę przebłągalną za grzech, Kpł 4,14; Hor 1,5;2,6) i inne ofiary omówione w Misznie, szczególnie w traktatach *Chagiga* – ‘Świąteczna Ofiara’ i *Keriot* – ‘Wytępienia’).

Ofiary (ze zwierząt lub ptaków) przebłągalne za grzech (*chatat*) popełniony nieumyślnie (Kpł 4,1-5.10), również ofiary przebłągalne za grzech położnicy – kobiety po urodzeniu dziecka (*jodedet*), osoby trędowatej (*mecora*), mającej wycieki (*zaw* lub *zawa*) lub ślubującej nazireat (*nazir*), ofiara przebłągalna z wołu i kozła w Dniu Pojednania, kozioł składany przez sąd na przebłąganie za błędne orzeczenie dotyczące bałwochwalstwa, kozły ofiarowane z okazji początków miesiący i świąt (Lb 28,15nn.).

Ofiary przebłagalne za winę (*aszam*, l.mn. *aszamim* lub *aszamot*) z powodu przywłaszczenia sobie czyjeś mienia (*gzela*), zbezczeszczenia (*me'ila*), niewolnicy przeznaczonej na nałożnicę lub żonę dla niewolnika (*szifcha charufa*), ofiary z powodu wątpliwego złamania prawa (*safek awera*, por. Kpł 5,14-26; 19,20-22) oraz ofiary przebłagalne za winę trędowatego lub nazirejczyka. Te trzy rodzaje ofiar: całopalna (*ola*), przebłagalna za grzech (*chatat*) i przebłagalna za winę (*aszam*), zwana też ofiarą zadośćuczynienia, stanowią najświętsze ofiary (*kodsze kodaszim*, Kpł 6,18-19; 7,1-7).

Ofiary pojednania (*szelamim*) zalicza się do kategorii mniejszych świętości (*kodaszim kalim* – dosł. ‘łżejszych świętości’) oraz do świętości indywidualnych. Wyjątek stanowią tu dwa baranki składane publicznie przez zgromadzenie (*kiwse aceret*) jako krwawe ofiary pojednania (Kpł 23,19), które należą do kategorii ofiar najświętszych (*kodsze kodaszim*) i stanowią ofiarę publiczną (*korban cibur* – dosł. ‘ofiara społeczności’). Ofiary pojednania składano z trzech powodów: ze względu na złożone ślubowanie, jako dobrowolne dary ofiarne (co wyjaśnia trzeci rozdział Księgi Kapłańskiej) oraz jako ofiary obowiązkowe (np. nazirejskie ofiary pojednania, zwane *szalme nazir* lub świąteczne ofiary pojednania *szalme chagiga*). Do ofiar pojednania zalicza się także ofiarę dziękczynną (*korban toda*, por. Kpł 7,11nn.). Na podstawie Ps 107 wydedukowano cztery kategorie ocalonych, którzy powinni złożyć ofiarę dziękczynną: ocaleni z tonącego statku, błądzący na pustyni, którzy znaleźli drogę, uleczeni z choroby oraz uwolnieni z więzienia (Ber 54b; Flawiusz, J. 1979. 365, *Antiquitates Judaicae* 3,9,4).

Ofiary z pierwородnych zwierząt omawia traktat zatytułowany *Bechorot*. Na podstawie Tory określono trzy rodzaje pierwородnych (Kehati 2003, תורוכב, ג; tenże, 1995, XV, *Bekhorot*, 1-2) uświęconych od urodzenia (*keduszat habechora*): a) syn pierwородny, hebr. *bechor adam* – dosł. ‘pierwородny człowieka’, syn pierwородny matki, którego trzeba wykupić zgodnie z nakazem Tory: ‘wykupisz każdego pierwородnego człowieka spośród twych synów’ (Wj 13,13) oraz w innym miejscu: ‘Wykupienie go [może nastąpić] od miesiąca [po urodzeniu] według twojego oszacowania za pięć szekli srebra według szekla świątynnego, który wynosi dwadzieścia *ger*³’ (Lb 18,16); b) pierwородne czystych zwierząt (*bechor behema tehora*), tzn. samiec spośród dużego (woły, krowy) i małego (kozy, owce) bydła (*bakar wecon*), który podobnie jak w przypadku ludzi narodził się pierwszy z jego matki i od chwili urodzenia zyskał świętość pierwородztwa (*keduszat habechora*); c) pierwородny osła (*peter chamor*), o którym Tora mówi: ‘Kaźde pierwородne osła wykupisz jagnięciem, a jeśli nie wykupisz, to złamiesz mu kark’ (Wj 13,13).

Dziesięcina z bydła i trzody (*bakar wacon*). Zgodnie z Torą: ‘Wszelka dziesięcina z bydła i z trzody, ze wszystkiego, co przechodzi pod laską pasterską, kaźde dziesiąte będzie świętością dla Pana’ (Kpł 27,32). Halacha wyjaśnia ten fragment, że krew z tej dziesięciny należy rozpryskać na ołtarzu, tłuszcz spalić, a mięso ofiary jej właściciele powinni spożyć w Jeruzolimie, kapłani zaś nie będą jej spożywać (Zew 5,8). Źródła zewnętrzne (*chiconim*)

³ Gera – jednostka wagi ok. 0,6 grama, zarazem najmniejsza jednostka monetarna.

wskazują jednak, że kapłani mieli udział w dziesięcinnie z bydła i z trzody, podobnie do ofiar z pierwotnych zwierząt (Księga Jubileuszy 13,25-27; 32,15; 2Krn 31,6).

Ofiara paschalna (omówiona szczegółowo w traktacie *Pesachim*, *Miszna: Moed (Święto)*).

1.2. Warunki konieczne do uznania rytuału i zdatności ofiar

Składanie ofiar ze zwierząt, a w szczególności miejsce ich ofiarowania oraz miejsce spożywania określa dokładnie piąty rozdział traktatu *Zewachim*, a ofiary z ptactwa opisuje szósty rozdział tego traktatu. Żeby ofiara nadawała się do spalania na ołtarzu lub do konsumpcji, musiały być wykonane cztery czynności, nazywane ‘świętymi czynnościami’: 1) zarznięcie, 2) zebranie do naczynia liturgicznego krwi spuszczonej z szyi zwierzęcia, 3) przeniesienie krwi do ołtarza, 4) rozpryskanie krwi na ołtarzu. W przypadku ofiar z ptactwa wymagane było spełnienie tylko dwóch warunków: ukręcenie łebka (*melika*⁴) i spuszczenie krwi. Zwierzęta ofiarne zarzynano przy świetle dziennym i tego samego dnia rozpryskiwano ich krew na ołtarzu.

Dzielenie mięsa ofiarnego i przygotowanie go do spalania również odbywało się przy świetle dziennym. Jednak jeśli krew ofiary została już rozpryskana na ołtarzu za dnia, to jej elementy składowe (tzn. tłuszcz i części ofiary spożywane przy ołtarzu) mogły być spalane na ołtarzu przez całą noc.

Spożywanie mięsa wszystkich ofiar (z wyjątkiem całopalnych) odbywało się jednak według określonych reguł. Ofiary najświętsze (*kodsze kodaszim*) mogli spożywać tylko kapłani (mężczyźni) na terenie dziedzińca świątynnego w ciągu jednego dnia i jednej nocy. Ofiary zaś o mniejszej świętości (*kodaszim kalim*) mogli spożywać ich właściciele w Jerozolimie w ciągu dwóch dni i jednej nocy. Wyjątek stanowiły tu ofiary dziękczynne i baranki składane przez nazirejczyka (Naz 2,5; 4,4), które, podobnie do ofiar najświętszych, należało spożyć w ciągu jednego dnia i jednej nocy. Baranka paschalnego zaś wolno było spożywać w noc paschalną tylko od zmierzchu do północy (Pes 10,1.9; Zew 5,8). Kiedy minął czas spożywania ofiary, określano ją jako *notar* (dosł. ‘pozostały’, ‘pozostałość’, ‘resztką’) i nie nadawała się ona już do konsumpcji. Podobnie też nie wolno było jeść mięsa ofiary, które urzędujący kapłan przeznaczył do spożycia w niewłaściwym miejscu lub czasie (*pigul*). Niedotrzymanie warunków miejsca lub czasu dyskwalifikowało ofiarę (stawała się *pigul*), a za nieprzestrzeganie powyższych reguł groziła kara wytępienia (*karet*⁵).

⁴ Hebr. *melika* w polskich przekładach Biblii tłumaczone zwykle jako ‘ukręcenie łebka’, to sposób uśmiercenia ofiary z ptactwa przez naderwanie łebka, a bardziej precyzyjnie oznacza przecięcie najczęściej paznokciem jednego z dwóch organów: gardzieli lub tchawicy, Kpł 1,15; Zew 7,1. Jastrow, 1982, 790 nazywa to ‘pinching’ – ‘uszczygnięcie’.

⁵ Hebr. *karet* – ‘przedwczesna śmierć (jako kara boska), wytępienie, zagłada’. Wyłączenie ze wspólnoty (Wj 12,15; Rdz 17,14), które pierwotnie oznaczało uśmiercenie, potem ograniczono się tylko do życzenia, aby Bóg zechciał pomścić grzech śmiertelny przestępcy jego wczesną śmiercią.

Przypomnijmy, że istotę stanowi tu właściwe wykonanie czterech czynności (zarżnięcie, zebranie krwi do naczynia, przeniesienie jej i rozpryskanie krwi na ołtarzu) koniecznych do uznania ofiary jako zdatnej do spalenia lub konsumpcji. Jeśli jednak ktoś wykonał choćby jedną z powyższych czterech czynności z zamiarem spożycia ofiary lub spalenia jej po ustalonym czasie, to dyskwalifikowało to ofiarę, czyniąc ją niezdatną (*pigul*). Spożycie jej zagrożone było karą wytępienia *karet* (*Zew2,2-3*), o czym poucza Tora: ‘Jeśli ktoś zje coś z mięsa ofiary pojednania trzeciego dnia, to nie będzie przyjęta ani policzona temu, kto ją złożył. To będzie ofiara niezdatna *pigul*, a ten, kto ją zje, ściągnie na siebie winę’ (Kpł 7,18). Podobnie jest z niezachowaniem ustalonego miejsca. Jeśli ktoś wykona choćby jedną ze wspomnianych wyżej czynności z zamiarem konsumpcji lub spalenia poza wyznaczonym miejscem, np. ofiarę najświętszą (*kodesz kodaszim*) poza dziedzińcem świątynnym lub coś z mniejszych świętości (*kodaszim kalim*) poza Jerozolimą, to dyskwalifikuje ofiarę.

2. Świadcstwo Miszny (wybór fragmentów z traktatu *Zewachim - Ofiary krwawe*)

2.1. Reguły dotyczące ofiarowania zwierząt

2.1.1. Niewłaściwe intencje ofiary paschalnej oraz ofiar oczyszczających

Pierwszy rozdział traktatu *Zewachim* zajmuje się ofiarami, których jedna z czterech czynności (zarżnięcie, zebranie krwi do naczynia, przeniesienie krwi i rozpryskanie jej u stóp ołtarza) została wykonana w imieniu innej ofiary. Pierwsza lekcja tego rozdziału skupia się na zarżnięciu, czyli pierwszej z czterech czynności, koniecznych do uznania ofiary za zdatną do konsumpcji lub spalenia na ołtarzu. Omawiana tu zasada odnosi się do pozostałych trzech czynności:

„Wszelkie ofiary krwawe, które zostały złożone niezgodnie z ich przeznaczeniem, pozostają zdadne, (jednak nie mogą być policzone ich właścicielom jako spełnienie obowiązku) z wyjątkiem ofiary paschalnej i ofiary przebłagalnej za grzech. Ofiarę paschalną należy złożyć w ustalonym dla niej czasie, a ofiarę przebłagalną za grzech w dowolnym terminie. Rabi Eliezer mówi: [Dotyczy to] także ofiary przebłagalnej za winę: ofiarę paschalną [należy złożyć] w ustalonym dla niej czasie, a ofiarę przebłagalną za grzech oraz ofiarę przebłagalną za winę w dowolnym terminie”. (1,1)

2.1.2. Niewłaściwe osoby lub niewłaściwe wykonanie czynności rytualnych

Wszelkie czynności rytualne związane ze złożeniem ofiar krwawych (z wyjątkiem zarżnięcia) są ważne, jeśli zostały wykonane przez kapłana. Wymienia się tu kapłanów niezdatnych do pełnienia służby przy ołtarzu. Jeśli taki kapłan zebrał krew ofiary do naczynia, przeniósł ją lub rozpryskał, to uczynił ofiarę niezdatną. Podobnie też, jeśli niewłaściwie wykonał czynności:

„Wszelkie ofiary krwawe stają się niezdatne, jeśli ich krew zebrał nie-kapłan⁶ albo [kapłan]-żałobnik⁷ [przed pochówkiem bliskiego krewnego], albo zanurzony tego samego dnia⁸ [z powodu nieczystości], albo kapłan, który nie przywdział wszystkich szat liturgicznych⁹, albo ten, który nie zakończył jeszcze pokuty¹⁰, albo ten, który nie obmył rąk i nóg¹¹, albo nieobrzezany¹², albo nieczysty, albo ten, który siedział [podczas wykonywania czynności rytualnych], albo stał na jakimś przedmiocie, albo na grzbiecie zwierzęcia, albo na stopie swojego kolegi. Jeśli zebrał [krew do naczynia] lewą ręką, to uczynił [ofiary] niezdatną. Rabi Szimon uważa ją za zdatną. Jeśli [krew] rozlała się na kamienną posadzkę, a potem ją zebrał, to uczynił ofiarę niezdatną”. (2,1)

⁶ W tekście oryginalnym występuje tu termin hebrajski *zar* (współcześnie ‘obcy’) w czasach Miszny oznaczający zwykłego Izraelitę, który nie należał do rodu kapłańskiego lub lewickiego. Więcej na ten temat: Marcinkowski 2004, 176.

⁷ Hebr. termin *onen* oznacza żałobnika, czyli tego, komu zmarł ktoś z bliskich krewnych. Status żałobnika według Tory przysługuje tylko tego samego dnia, a według mędrców rabinicznych liczy się od dnia śmierci krewnego do jego pogrzebu. W tej lekcji mowa o kapłanie, który jako *onen* nie może pełnić żadnej służby w świątyni, a jeśliby ją pełnił, to jest nieważna. Wyjątek stanowi tu arcykapłan, który podczas żałoby może składać ofiary, ale nie wolno mu ich spożywać (Hor 3,5). Przypomnijmy, że zwykły kapłan może się narazić na skalanie nieczystością zmarłego jedynie z powodu śmierci ojca, matki, syna, córki, brata i siostry dziewicy (Kpł 21,2-3). Arcykapłan zaś w ogóle nie może się zbliżyć do żadnego zmarłego, nawet ojca lub matki, ani uczestniczyć w pogrzebie (Pwt 26,14; Kpł 21,11; Hor 3,4; Sanh 2,1).

⁸ Hebr. *tewul jom* oznacza kogoś rytualnie nieczystego, kto z powodu swojej nieczystości zanurzył się już w mykwie, ale pozostaje jeszcze nieczysty do zachodu słońca (Marcinkowski 2014, 98,292). W tej lekcji mowa o kapłanie, który z powodu nieczystości rytualnej nie może pełnić służby w świątyni (Kpł 22,7).

⁹ Zwykły kapłan używał czterech szat: tuniki, spodni, zawoju i pasa, a arcykapłan przywdziewał (dodawał) jeszcze: napierśnik, efod, płaszcz i diadem (Jom 7,5, Marcinkowski 2014, 164). Brak któregośkolwiek z czterech elementów ubioru kapłana lub z ośmiu arcykapłana powodował nieważność czynności liturgicznej.

¹⁰ Ktoś nieczysty rytualnie, np. z powodu wycieku (*zaw*) lub trędowaty (*mecora*), kto po oczyszczeniu i obmyciu rytualnym powinien jeszcze następnego dnia złożyć należne ofiary. Przed ich złożeniem nie może jeszcze spożywać rzeczy świętych ani posługiwać w świątyni (Chag 3,3; Ker 2,1).

¹¹ Przed przystąpieniem do czynności liturgicznych kapłan powinien obmyć ręce i nogi wodą z kadzi z brązu (Wj 30,18-21, Chag 3,2). Niewykonanie tej czynności dyskwalifikuje go, gdyż przed obmyciem jest niezdatny do wykonywania służby w świątyni.

¹² Hebr. *arel* – dosł. ‘nieobrzezany’. Mowa tu o kapłanie, który nie został obrzezany, gdyż jego brat zmarł po obrzezaniu. Nieobrzezany kapłan nie może pełnić służby w świątyni (Ez 44,9).

Rozważa się również przypadki czynności wykonanych przez niewłaściwe osoby:

„Jeśli ktoś niezdatny zarznął [ofiare], to jego zarżnięcie jest zdatne, gdyż zarżnięcie [dokonane] przez nie-kapłanów, kobiety, niewolników lub nieczystych [uważa się za] zdatne, a nawet [zarżnięcie] najświętszych ofiar zakładając, że nikt nieczysty nie dotknął mięsa. Dlatego to ich intencja czyni [ofiare] niezdatną. Jeśli więc ktoś z nich zebrał krew [z zamiarem spożycia lub spalania] poza [wyznaczonym] terminem lub poza [ustalonym] miejscem, a była [jeszcze] krew życia¹³, to powinien przyjść ktoś zdatny i zebrać krew ponownie”. (3,1)

2.1.3. Niewłaściwe miejsca ofiarowania

Przyczyną niezdatności ofiary mogło być niewłaściwe miejsce ofiarowania:

„Jeśli rozpryskał ją na podejściu [do ołtarza], a nie u [jego] podstawy albo jeśli miał rozpryskać [krew] w dolnej [części ołtarza, a rozpryskał ją] w górnej lub zamiast w górnej [części ołtarza rozpryskał ją] w dolnej [części], albo jeśli [miał rozpryskać] na ołtarzu wewnętrznym, a [rozpryskał] na zewnętrznym¹⁴ lub zamiast na zewnętrznym [rozpryskał krew] na wewnętrznym [ołtarzu], to [ofiara] jest niezdatna, ale nie stosuje się tu kary wytopienia *karet*”. (2,1)

2.1.4. Niewłaściwe intencje podczas ofiarowania

Tannaici rozważają skutki niewłaściwych intencji złożenia ofiary ‘poza przeznaczonym do tego miejscem’ lub ‘po wyznaczonym terminie’. Używa się tu określenia ‘Jeśli ktoś zarznął ofiarę’, gdyż jest to pierwsza z czterech czynności, których wykonanie jest konieczne, żeby uznać ofiarę za zdatną:

„Jeśli ktoś zarznął ofiarę [z zamiarem] rozpryskania jej krwi poza [dziedzińcem świątynnym] lub [tylko rozpryskania] części jej krwi poza [dziedzińcem świątynnym] albo [z zamiarem] spalania na zewnątrz jej poświęconych części lub [tylko] niektórych z jej poświęconych części, albo [z zamiarem] spożycia na zewnątrz jej mięsa lub tylko [części] jej mięsa wielkości oliwki¹⁵ albo [z zamiarem] spożycia na zewnątrz [niewielkiej ilości] tłuszczu ze skóry ogonowej wielkości oliwki, to uczynił ofiarę niezdatną, ale [ten, kto spożył z niej cokolwiek], nie podlega karze wytopienia *karet*”. (2,2)

¹³ Hebr. *dam nefesz*, co można przetłumaczyć jako ‘krew życia’. Jeśli została jeszcze w ofierze krew życia, które z niej uszło, która to krew nadaje się do spryskania (Kpł 17,11; Ker 5,1; Albeck V 18; więcej na temat rozumienia terminu *nefes*, Marcinkowski 2020, 126-163; tenże: 2016b, 79-92.

¹⁴ Mowa tu o tzw. wielkim ołtarzu na dziedzińcu świątynnym, który znajdował się poza sanktuarium wewnętrznym i o złotym ołtarzu wewnątrz (Zew 5,1nn.).

¹⁵ Hebr. *kazajit* – dosł. ‘jak oliwka’. Termin stosowany na określenie najmniejszej dozwolonej ilości.

Podane wyżej prawo odnosi się do pozostałych czynności (zebrania krwi do naczynia, przeniesienia jej do ołtarza i rozpryskania u jego podstawy), co ujęto w obowiązującą zasadę:

„Taka jest ogólna zasada: Jeśli ktoś zarznął albo zebrał [krew], albo przeniósł [ją], albo [ją] rozpryskał z zamiarem spożycia tego, co się zwykle spożywa lub spalenia tego, co się zwykle spala poza [właściwym do tego] miejscem, to [czyni ofiarę] niezdatną, ale [ten, kto spożył z niej cokolwiek,] nie podlega karze wytępienia *karet*; jeśli [jednak uczynił którąś z tych czterech czynności z zamiarem spożycia lub spalenia] poza [wyznaczonym] terminem, to [taka ofiara] jest obrzydliwością¹⁶, a [ten, kto spożył z niej cokolwiek,] podlega karze wytępienia *karet* zakładając, że [wszystkie] dozwolone [czynności zostały wykonane] zgodnie z nakazem”. (2,3)

2.1.5. Reguły dotyczące rozpryskania krwi

Jedną z czterech podstawowych czynności koniecznych do uznania ofiary za zdatną jest rozpryskanie jej krwi. Jedne ofiary wymagają czterokrotnej czynności skropienia ołtarza krwią, inne dwukrotnej, a jeszcze inne jednokrotnego skropienia (Zew 5,3-8). Ważne jest pierwsze skropienie ołtarza. Jeśli zostało przeprowadzone prawidłowo, to nieprawidłowości przy drugim skropieniu nie mają żadnego wpływu na ważność ofiary. Odnosi się to do ołtarza zewnętrznego na dziedzińcu świątynnym:

„Szkola Szammaja mówi: Każda ofiara, której krew ma być rozpryskana na zewnętrznym ołtarzu, przynosi odkupienie nawet przy jednokrotnym spryskaniu lub, jeśli to jest ofiara przebłągalna za grzech, przy dwukrotnym spryskaniu. Szkoła Hillela zaś mówi: Nawet w przypadku ofiary przebłągalnej za grzech jednokrotne spryskanie daje odkupienie. Dlatego też, jeśli pierwsza czynność spryskania została przeprowadzona prawidłowo, a druga [z intencją spożycia] ‘po [ustalonym] terminie’, to daje odkupienie. Jeśli jednak pierwsze spryskanie zostało przeprowadzone [z zamiarem spożycia] ‘po [ustalonym] terminie’, a drugie [z zamiarem spożycia] ‘poza [wyznaczonym] miejscem’, to ofiara staje się obrzydliwa i obowiązuje kara wytępienia *karet*”. (4,1)

2.1.6. Prawo dotyczące *pigul*¹⁷

Mięso ofiarne nadaje się do spalenia na ołtarzu, jeśli dokonano prawidłowo czynności skropienia ołtarza krwią. Mięso przeznaczone do spożycia nadaje się, żeby je zjeść tylko wtedy, gdy spalono na ołtarzu wydzielone w tym celu części ofiary. Inaczej mówiąc spalanie ustalonej części mięsa na ołtarzu zezwala na spożycie przeznaczonych do tego innych

¹⁶ Hebr. *pigul*.

¹⁷ Przypomnijmy, że *pigul* oznacza mięso ofiary, które urzędujący kapłan przeznaczył do spożycia w niewłaściwym miejscu lub czasie.

sztuk mięsa, a prawidłowe skropienie ołtarza krwią ofiary zezwala na spalenie na nim części przeznaczonych do spalenia. Mięso ofiary (przeznaczone do spalenia na ołtarzu lub do spożycia przez człowieka) może stać się ‘obrzydliwością dla Pana’ (*pigul*) tylko wtedy, gdy podczas wykonywania którejś z dozwolonych czynności miała miejsce niewłaściwa intencja. Ten, kto spożyje takie mięso, podlega karze wytępienia *karet*. Jednak takie rzeczy, które nie wymagają zezwolenia przez inne czynności, ale same powodują inne dozwolonymi, lub same na coś zezwalają, nie podlegają prawu *pigul* i nie skutkują karą wytępienia *karet* dla spożywających. Tak o tym mówi Miszna:

„Z powodu tych rzeczy nie obowiązuje [prawo] *pigul*: *szczypta*¹⁸, kadzidło, wonności, kapłańska ofiara pokarmowa, ofiara pokarmowa namaszczonego kapłana, [ofiara pokarmowa składana razem z] ofiarą z płynów, krew oraz sama ofiara z płynów – to są słowa rabiego Meira. Mędrcy zaś mówią: Także [ofiary z płynów] składane ze zwierzęciem. [Na temat] *logu*¹⁹ oliwy z [ofiary oczyszczenia] trędownatego rabi Szimon mówi: Nikt z tego powodu nie podlega prawu *pigul*. Rabi Meir zaś mówi: Może podlegać prawu *pigul*, ponieważ [składa się ją razem z] ofiarą przebłągalną za winę, której krew czyni [oliwę] dozwoloną, a cokolwiek ma to, co powoduje, że [ofiara] jest dozwolona czy to dla człowieka, czy na ołtarz, to zobowiązuje [w przypadku złamania prawa] *pigul*”. (4,3)

2.1.7. Intencje konieczne podczas ofiarowania

Poniższa lekcja wymienia intencje, które należy mieć na myśli podczas składania ofiary:

„Ofiarę [należy] składać mając na myśli sześć rzeczy: ofiarę, ofiarodawcę, Imię Boże, to, co się spala [na ołtarzu], zapach i miło woń; a w przypadku ofiary przebłągalnej za grzech i ofiary przebłągalnej za winę [także] grzech należy mieć na myśli. Rzekł rabi Jose: Jeśli nawet ktoś nie miał na myśli żadnej z tych rzeczy, to ofiara jest ważna, ponieważ to stanowi warunek sądu, że intencja [, która unieważnia ofiarę,] zależy tylko od pełniącego służbę”. (4,6)

2.1.8. Właściwe miejsca dla ofiar najświętszych (*kodsze kodaszim*)

Piąty rozdział traktatu *Zewachim* omawia rytuały składania ofiar i wskazuje różnice pomiędzy nimi. Zawiera istotę prawa dotyczącego ofiar, dlatego jego fragmenty zamieszczano w modlitewnikach w celu lepszego ich zapamiętania. Pierwsze dwie lekcje zajmują się ofiarami przebłągalnymi, których krew rozpryskiwano w Wewnętrznym Sanktuarium przed

¹⁸ Hebr. termin *komec* w Biblii i Misznie oznacza przede wszystkim ‘zawartość chwytu trzech środkowych palców dłoni’, może też oznaczać ‘odrobina’, ‘garstka’, ale też ‘garść’ (Sot 3,2). Termin wyjaśnia Jastrow 1982, 1333; Marcinkowski, 2016a, 334. *Komec* sprawia, że ofiara pokarmowa kapłanów jest zdatna (Kpł 2,2; 6,9).

¹⁹ *Log* – miara płynu równa ćwierci *kaw* (ok. pół litra, o objętości 6 jaj), Marcinkowski 2014, 325.

zasłoną i na Złotym Ołtarzu, a w przypadku wołu i kozła Dnia Pojednania także pomiędzy drążkami w Najświętszym Przybytku. Dlatego też nazywano te ofiary ‘wewnętrznymi ofiarami przebłagalnymi’. Miszna wskazuje właściwe miejsca składania ofiar najświętszych (*kodsze kodaszim*):

„Jakie to są miejsca krwawych ofiar? Zarzynanie najświętszych ofiar odbywało się na północ [od ołtarza]. Wół i kozioł [ofiarowane w] Dniu Pojednania były zarzynane w północnej [części dziedzińca świątynnego, również] ich krew była zbierana do naczyń liturgicznych po północnej stronie. Ich krew należało rozpryskać pomiędzy drążkami, przed zasłoną [Świętego Przybytku] i na Złotym Ołtarzu. [Pominięcie] jednej z [powyższych] czynności wstrzymywało [odkupienie]. Resztę krwi należało wylać u zachodniej podstawy zewnętrznego ołtarza, ale jeśli tego nie zrobiono, to nie wstrzymywało [odkupienia]”. (5,1)

Dwie pierwsze lekcje piątego rozdziału omawiają prawo dotyczące tzw. ‘wewnętrznych ofiar przebłagalnych’, których krew rozpryskiwano w Wewnętrznym Sanktuarium, przed zasłoną i na Złotym Ołtarzu, (a w przypadku wołu i kozła Dnia Pojednania także pomiędzy drążkami w Najświętszym Przybytku). Poniższa lekcja zajmuje się tzw. ‘zewnętrznymi ofiarami przebłagalnymi’, których krew rozpryskiwano na zewnętrznym ołtarzu dziedzińca świątynnego, stąd nazwa. Mowa tu o tzw. wielkim ołtarzu na dziedzińcu świątynnym, który znajdował się poza wewnętrznym sanktuarium. Składał się z trzech warstw (bloków). Podstawę stanowił dolny blok o powierzchni 32 na 32 łokcie, wystający na zewnątrz na jeden łokieć i wysoki jeden łokieć. Środkowy blok miał wymiary 30 łokci długości i 30 łokci szerokości, a wysoki był na pięć łokci. Najwyższy blok wysoki na trzy łokcie miał wymiary 28 na 28 łokci. Pas o szerokości jednego łokcia wystający ze środkowej warstwy i otaczający ołtarz nazywano *sowew*. Tworzył rodzaj galerii umożliwiającej dostęp od zewnętrznej strony do czterech rogów ołtarza o objętości jednego łokcia sześciennego każdy. Wokół środkowego bloku na wysokości pięciu łokci od posadzki, czyli cztery łokcie nad podstawą ołtarza znajdowała się czerwona linia, nazywana *chut hasikra*, szerokości jednej miary *tefach* (Marcinkowski 2013, 324). Od południowej strony prowadziło do ołtarza główne podejście *kewesz*, długie na 32 łokcie i szerokie na 16 łokci. Obok tego podejścia po obu jego stronach były dwa małe boczne podejścia, jedno z prawej (wschodniej) strony, które prowadziło na galerię (*sowew*) i drugie z lewej (zachodniej) strony umożliwiające zejście do podstawy ołtarza:

„Publiczne i prywatne ofiary przebłagalne za grzech (to są publiczne ofiary przebłagalne za grzech: kozły [składane z okazji] Początków Miesiąca²⁰ oraz z okazji świąt) były zarzynane w północnej [części dziedzińca świątynnego, również] ich krew była zbierana do naczyń liturgicznych po północnej stronie. Ich krew należało rozpryskać czterokrotnie [po jednym

20 Pierwszy dzień nowego miesiąca był ogłaszany dniem świątecznym (Rosz Hasz 2,7).

razie] na [każdym z] czterech rogów [ołtarza]²¹. W jaki sposób? [Kapłan] wchodził na podejście²², zwracał się w stronę galerii²³ i szedł do południowo-wschodniego rogu²⁴, następnie do północno-wschodniego, północno-zachodniego i południowo-zachodniego²⁵. Resztę krwi²⁶ rozpryskiwał u południowej podstawy²⁷. Ofiary były spożywane²⁸ po wewnętrznej stronie²⁹ dziedzińca świątynnego przez mężczyzn z rodu kapłańskiego³⁰, przyrządane na różne sposoby³¹, w dzień³² i wieczór aż do północy³³.

2.1.9. Właściwe miejsca dla ofiar o mniejszej świętości (*kodaszim kalim*)

„Ofiarę dziękczynną i baranka nazirejskiego³⁴ [zalicza się do] mniejszych świętości. Ich zarzynanie mogło odbywać się w dowolnym miejscu dziedzińca świątynnego”. (5,6)

„Ofiary pojednania [zalicza się do] mniejszych świętości. Ich zarzynanie mogło odbywać się w dowolnym miejscu dziedzińca świątynnego”. (5,7)

„Ofiary z pierwotnych zwierząt, dziesięciny i ofiarę paschalną [zalicza się do] mniejszych świętości. Ich zarzynanie mogło odbywać się w dowolnym miejscu dziedzińca świątynnego”. (5,8)

²¹ Mowa tu o zewnętrznym ołtarzu. Sposób rozpryskiwania krwi jak przy wewnętrznym tzw. Złotym Ołtarzu, cztery razy, po jednym razie na każdym rogu ołtarza (Zew 5,1; Kpł 4,7.18).

²² Hebr. *kewesz Jastrow* 1982, 611 tłumaczy jako ‘pomost’, ‘podejście’ (Zew 2,1; 3,1; Szab 16,8; Mid 3,3). Mowa tu o pochyłej powierzchni, po której kapłani podchodzili do ołtarza.

²³ Hebr. *sowew* – rodzaj galerii wokół ołtarza przeznaczonej dla kapłanów (Jastrow 1982, 960). Był to pas szerokości jednego łokcia otaczający ołtarz nad jego środkową warstwą, co umożliwiała kapłanom łatwy dostęp do rogów ołtarza od zewnętrznej jego strony. Znajdował się na wysokości sześciu łokci (podstawa ołtarza wysokości jednego łokcia i średnia warstwa wysokości pięciu łokci, Mid 3,1; Kpł 4,30).

²⁴ Najpierw spryskiwał południowo wschodni róg ołtarza (Zew 6,3).

²⁵ Tutaj kapłan kończył spryskiwanie krwią rogów ołtarza.

²⁶ To, co pozostało w naczyniu po spryskaniu rogów ołtarza.

²⁷ U południowej podstawy ołtarza (Zew 6,2; 53a; Kpł 4,7).

²⁸ Mięso ofiar przebłagalnych.

²⁹ Hebr. zwrot *lifnim min hakela ‘im* – dosł. ‘wewnątrz od zasłon’, co oznacza ‘wewnątrz dziedzińca świątynnego’ (Jastrow, s. 1380; Mak 3,3; Zew 6,1). Według Wj 27,9 mowa tu o zasłonach, które nazywane są niekiedy ‘przegrodami’, a nawet ‘murami’ dziedzińca świątynnego.

³⁰ Kpł 6,19.22

³¹ W przeciwieństwie do ofiary paschalnej, która mogła być spożywana tylko pieczona, Zew 5,8; Pes 7,1-2.

³² W dzień zarżnięcia.

³³ Kpł 7,15; Ber 1,1.

³⁴ Baranek wchodził w skład ofiar nazirejskich. Umocowanie prawne podaje Lb 6,1-21. Temu zagadnieniu Miszna poświęca traktat *Nazir* (*Nazirejczyk*) w trzecim dziale *Naszim* (Kobiety).

2.2. Ofiary z ptactwa

2.2.1. Właściwe miejsca dla szczypty³⁵ i ofiar z ptaków

Miszna poucza, że najświętsze ofiary były zarzynane na północnej stronie dziedzińca świątynnego. We fragmencie cytowanym poniżej tannaici rozważają problem określenia miejsca zarżnięcia ofiar, którego dokonano na górze ołtarza, tzn. ani po północnej, ani też po południowej stronie dziedzińca świątynnego:

„Jeśli najświętsze ofiary zostały zarżnięte na górze ołtarza, rabi Jose mówi: To jakby były zarżnięte na północnej stronie. Rabi Jose bar Jehuda mówi: Od środka ołtarza na północ liczy się jak na północnej stronie, a od środka ołtarza na południe liczy się jak na południowej stronie. Szczyptę z ofiar pokarmowych wolno brać w dowolnym miejscu dziedzińca świątynnego, a spożywać je mogą mężczyźni z rodu kapłańskiego wewnątrz dziedzińca świątynnego, przyrządzane na różne sposoby, w dzień i wieczór, aż do północy”. (6,1)

Ofiary z synogarlic i gołębi zaliczano do ofiar prywatnych, których były dwa rodzaje: ofiara prześlągalna za grzech z ptactwa i ofiara całopalna z ptactwa. W cytowanym poniżej fragmencie tannaici zajmują się pierwszą z nich:

„Ofiarę prześlągalną za grzech z ptactwa przygotowywano w południowo-zachodnim rogu ołtarza. Mimo iż dozwolone [wszędzie], to było jej właściwym miejscem. Ten róg służył trzem celom na dole i trzem na górze: na dole – ofierze prześlągalnej za grzech z ptactwa, przyniesieniu [ofiary pokarmowej] i [rozpryskaniu] pozostałości krwi; a na górze – rozlaniu wody i wina oraz [składaniu] ofiar całopalnych z ptaków, gdy było ich zbyt dużo na wschodniej stronie”. (6,2)

2.2.2. Przygotowanie ofiary z ptactwa

Tannaici rozważają sprawy związane z ofiarą prześlągalną za grzech z ptactwa (*chatat haof*):

„W jaki sposób przygotowywano ofiarę prześlągalną za grzech z ptactwa? [Kapłan] ukręcał łebek na szyi [ofiary], ale nie odrywał go. Rozpryskiwał jej krew na ścianie ołtarza. Pozostałość krwi wyciskał na podstawę ołtarza, który przyjmował tylko krew ofiary, a cała należała do kapłanów”. (6,4)

Poniższa lekcja opisuje rytuał przygotowania ofiary całopalnej z ptaków:

„W jaki sposób przygotowywano ofiarę całopalną z ptactwa? [Kapłan] wchodził na podejście

³⁵ Termin wyjaśniony wyżej.

i kierował się w stronę galerii, a kiedy doszedł do południowo-wschodniego rogu ołtarza, ukręcał [ofierze] łebek na szyi, odrywał [go] i wyciskał jej krew na ścianę ołtarza. Brał jej łebek i nad ołtarzem naciskał na miejsce jego oderwania, nacierał solą i wrzucał na spalenie. [Następnie] podchodził do tułowia, usuwał wole i pióra [wokół niego] oraz wnętrzności, które razem z nim wychodziły i wrzucał je na miejsce popiołu. Nadrywał skrzydła, ale tułowia nie rozdzielał, a jeśli nawet je rozdzielił, to i tak pozostawało zdatne. Nacierał je solą i wrzucał na spalenie”. (6,5)

2.2.3. Zdatność lub niezdatność ofiary z ptactwa wskutek niezachowania właściwego rytuału

Poniższa lekcja uzupełnia prawo dotyczące ofiar z ptaków, zarówno ofiary całopalnej jak i przebłągalnej za grzech i wyjaśnia skutki prawne wynikające z niezachowania właściwego rytuału:

„Jeśli nie usunął wola albo piór [wokół niego], albo wnętrzności, które razem z nim wychodziły, albo nie natarł solą, albo zrobił cokolwiek innego z ofiarą po wyciśnięciu jej krwi, to ofiara pozostaje zdatna. Jeśli oddzielił [całkowicie łebek] ofiary przebłągalnej za grzech, a nie oddzielił [całkowicie łebka] ofiary całopalnej, to uczynił [ofiary] niezdatną. Jeśli wycisnął krew z łebka, a nie wycisnął krwi z tułowia, to [ofiara] jest niezdatna. Jeśli wycisnął krew z tułowia, a nie wycisnął krwi z łebka, to [ofiara] jest zdatna”. (6,6)

2.2.4. Skutki niewłaściwych intencji podczas ofiarowania ptaków

Niewłaściwa intencja podczas zarzynania zwierząt ofiarnych lub w czasie rozpryskiwania ich krwi była przyczyną unieważnienia ofiary. Tak też jest w przypadku ofiarowanych ptaków, niewłaściwy zamiar podczas ukręcania łebka lub w czasie wyciskania krwi dyskwalifikuje ofiarę:

„Wszystko jedno, czy to jest ofiara przebłągalna za grzech z ptactwa, czy ofiara całopalna z ptaków: jeśli ukręcił im łebki albo wycisnął ich krew [z zamiarem] spożycia [z nich] czegoś, co się zwykle spożywa lub spalenia czegoś, co się zwykle spala poza [dozwolonym] miejscem, to ofiara jest niezdatna, ale nie obowiązuje z tego powodu kara wytępienia *karet*; jeśli jednak miał zamiar zrobić to po wyznaczonym terminie, to [ofiara] staje się obrzydliwością³⁶ i obowiązuje z tego powodu kara wytępienia *karet*”. (6,7)

³⁶ *Pigul*.

2.2.5. Rozpryskanie krwi a zdatność ofiary z ptaków

Poniższa lekcja zajmuje się ofiarą prześlągalną za grzech z ptactwa (*chatat haof*), rozważa przypadki przygotowania jej pod niewłaściwą nazwą lub w sposób niezgodny z obowiązującym dla tej ofiary prawem. Wyjaśnia, kiedy ofiara jest zdatna, a kiedy niezdatna:

„Ofiara prześlągalna za grzech z ptactwa jest zdatna [tylko wtedy], gdy czynności przeprowadzono poniżej [czerwonej linii]³⁷ na sposób ofiary prześlągalnej za grzech i zgodnie z jej nazwą. Niezdatna zaś jest, jeśli czynności przeprowadzono na sposób ofiary prześlągalnej za grzech, ale pod nazwą ofiary całopalnej; albo na sposób ofiary całopalnej a pod nazwą ofiary prześlągalnej za grzech; albo na sposób ofiary całopalnej i pod nazwą ofiary całopalnej. Jeśli czynności przeprowadzono poniżej [czerwonej linii] na dowolny sposób którejkolwiek z nich, to [ofiara] jest niezdatna”. (7,1)

2.2.6. Dodatkowe reguły dotyczące ukręcenia łebka³⁸

Jeśli ukręcił łebek lewą ręką albo w nocy..., to nie powoduje nieczystości przełyku³⁹... Jeśli ukręcił łebek przy pomocy noża albo ukręcił łebek [ptakowi], który nie był poświęcony Świątyni, wewnątrz [dziedzińca świątynnego] albo poświęconemu [Świątyni] poza [dziedzińcem świątynnym]... to powoduje nieczystość przełyku... Jeśli niezdatni do tego ukręcili łebki [ptakom], to takie ukręcenie łebków jest niezdatne, jednak nie powodują nieczystości przełyku. (7,5)

Jeśli ukręcił łebek, a [ptak] okazał się trefny – rabi Meir mówi: Nie powoduje nieczystości przełyku. Rabi Jehuda [zaś] mówi: Powoduje nieczystość przełyku. (7,6)

³⁷ Hebr. *chut hasikra*, por. Zew 5,3; 6,2.

³⁸ Hebr. *melika*. Termin wyjaśniony wyżej.

³⁹ Ofiarę całopalną z ptactwa obowiązuje prawo dotyczące świętokradztwa bez względu na to, czy czynności związane z jej ofiarowaniem przeprowadzono prawidłowo, czy stała się niezdatna. Inaczej mówiąc 'ukręcenie łebka', czyli naderwanie szyi ofiary z ptaków, w niewłaściwy sposób, nie zwalnia z zachowania prawa czystości. Należy tu wyjaśnić, że prawo dotyczące nieczystości, jaką powoduje padlina (zdechłe zwierzę albo zwierzę koszerne, które zostało zarżnięte w niewłaściwy sposób), inaczej traktuje zwierzęta i inaczej ptaki. Padlina (*newela*) zwierząt powoduje nieczystości przez kontakt lub przenoszenie. Każdy czysty (koszerne) ptak, z którego naturalnie uszło życie lub czynności związane z jego uśmierceniem przeprowadzono w niewłaściwy sposób, pomimo że nie przekazuje nieczystości przez kontakt lub przenoszenie jak padlina ze zwierząt (Kpł 11,39), to jednak przekazuje nieczystość temu, kto zje z niego cokolwiek wielkości oliwki, nawet jeśli tego nie dotknął. Ten rodzaj zaciągnięcia nieczystości nazywa się 'nieczystością przełyku'. Połknięcie czegoś wielkości oliwki z koszernego martwego ptaka powoduje nieczystość pierwszego stopnia ubrań i naczyń (ale nie dotyczy to ludzi ani też glinianych naczyń), które dotyka ten, kto ma to w przełyku (Toh 1,1). Stopnie nieczystości wyjaśnia Marcinkowski 2014, 97-98. Ukręcenie łebków czyli naderwanie szyi ptakom, tak jak zarżnięcie zwierząt, usuwa z nich nieczystość padliny, Par 8,4; Toh 1,1.3; Zaw 5,9; Zew 7,3; Danby 2016, 477; Kehati, 2003, זבחם, טט ט; tenze, 1994, XIV, *Zevahim*, 58; Albeck V 24; Neusner 1988, 713.

2.3. Postępowanie w przypadku pomieszania ofiar

Pomieszanie zwierząt przed ich ofiarowaniem zostało omówione w Zew 8,1-3. Pierwsza miszna zajmuje się trzema kategoriami zwierząt przeznaczonych na ofiarę, które zmieszały się z innymi zwierzętami: a) ze zwierzętami poświęconymi Świątyni, z których nie było wolno mieć żadnych korzyści; b) ze zwierzętami poświęconymi Świątyni, które stały się niezdatne do złożenia ich na ołtarzu; c) ze zwierzętami bez skazy, które nie były przeznaczone dla Świątyni:

„Jeśli ofiary ze zwierząt zmieszały się z ofiarami prześlągalnymi za grzech, pozostawionymi na śmierć albo [razem] z wołem, który miał być ukamienowany, to choćby był jeden spośród dziesięciu tysięcy, wszystkie mają być uśmiercone. Jeśli zmieszały się z wołem, który przysłużył się do grzechu albo [z wołem], który zabił człowieka, na podstawie [zeznania] jednego świadka, albo na podstawie świadectwa właścicieli, albo z wołem, który uczestniczył w cielesnych kontaktach z człowiekiem, albo był oddzielony [w celach bałwochwalczych], albo był obiektem idolatrii, albo był najmowany do bałwochwalstwa, albo służył za cenę psa⁴⁰, albo z potomkiem *kilajim*⁴¹, albo z trefnym, albo z urodzonym w nienaturalny sposób, to niech się pasą, aż doznają skazy i wtedy zostaną sprzedane, a [następnie należy] przyprowadzić [zwierzę] w cenie najładniejszego spośród nich tego samego rodzaju. Jeśli [ofiara] zmieszała się ze zwierzętami bez skazy, które nie były poświęcone Świątyni, to te, które nie były poświęcone Świątyni, należy wszystkie sprzedać tym, którzy potrzebują [złożyć w ofierze zwierzęta] tego samego rodzaju”. (8,1)

Druga i trzecia lekcja tego rozdziału kontynuują zagadnienie mieszania się tego samego i różnych rodzajów ofiar, a nawet pomieszania się ich części:

„Jeśli ofiara prześlągalna za winę zmieszała się z ofiarą pojednania, to niech się pasą, aż doznają skazy. Rabi Szimon mówi: Należy je obie zarznąć na północnej stronie i spożyć na sposób tej, którą obowiązują surowsze reguły. Powiedzieli mu: Nie sprowadza się poświęconych do roli niezdatnych. Jeśli kawałki mięsa [jednej ofiary] zmieszały się z kawałkami mięsa [innej ofiary]: [kawałki] ofiar najświętszych z [kawałkami] ofiar mniej świętych albo [kawałki] tych, które należy spożyć jednego dnia z [kawałkami] tych, które spożywa się w ciągu dwóch dni, to powinno się je spożyć na sposób tych [ofiar], które obowiązują surowsze reguły”. (8,3)

Tannaici dyskutują tu także przypadki zmieszania krwi jednych ofiar z krwią innych lub zmieszania krwi z innymi płynami i rozważają konsekwencje prawne:

„Jeśli krew zmieszała się z wodą i wygląda jak krew, to jest zdatna. Jeśli zmieszała się z winem,

⁴⁰ Hebr. zwrot *mechir kelew* – dosł. ‘cena psa’, wyjaśnia dokładnie Tem 6,3.

⁴¹ *Kilajim* – zakaz mieszania dwóch gatunków roślin, zwierząt i odzieży. Także nazwa traktatu Miszny zajmującego się tym zagadnieniem.

to postrzega się je jak wodę. Jeśli zmieszała się z krwią bydła albo z krwią nieudomowionego zwierzęcia, to postrzega się ją jak wodę. Rabi Jehuda mówi: Krew nie unieważnia [innej] krwi”. (8,6)

2.4. Reguły dotyczące ołtarza, kolejności ofiarowania i spożywania ofiar

2.4.1. Reguły dotyczące ołtarza

Tora mówi: ‘... ołtarz będzie najświętszy, cokolwiek dotknie ołtarza, zostanie uświęcone’ (Wj 29,37). Stąd wiemy, że nawet niezdatna ofiara, która dotknie ołtarza, zostanie uświęcona i nie wolno jej już z niego znieść. Tannaici omawiają zagadnienie rzeczy wniesionych na ołtarz i wyjaśniają, które z nich na nim pozostają, a które należy znieść:

„Ołtarz uświęca to, co jest dla niego przeznaczone. Rabi Jehoszua mówi: Wszystko, co przeznaczone do spalania na ołtarzu, jeśli zostało [na niego] wniesione, nie będzie zniesione, jak napisano: ‘To jest ofiara całopalna na palenisko, na ołtarz’, jak ofiara całopalna, która jest przeznaczona na spalanie na ołtarzu, jeśli [raz] została wniesiona, to nie będzie zniesiona, tak też każda rzecz przeznaczona na spalanie na ołtarzu, jeśli [raz] została wniesiona, nie będzie zniesiona. Rabban Gamliel mówi: Wszystko, co jest przeznaczone do ołtarza, jeśli zostało [na niego] wniesione, to zniesione nie będzie, jak napisano: ‘To jest ofiara całopalna na palenisko, na ołtarz’, jak ofiara całopalna, która jest przeznaczona do ołtarza, jeśli [raz] została wniesiona, to nie będzie zniesiona, tak też każda rzecz przeznaczona na ołtarz, jeśli [raz] została wniesiona, nie będzie zniesiona. Rabban Gamliel i rabi Jehoszua różnią się tylko w sprawie krwi i ofiary z płynów, ponieważ rabban Gamliel mówi, że nie będą zniesione, a rabi Jehoszua mówi, że będą zniesione. Rabi Szimon mówi: ‘Jeśli krwawa ofiara ze zwierząt była zdatna, a ofiara z płynów niezdatna albo ofiara z płynów zdatna, a ofiara ze zwierząt niezdatna, a nawet jeśli obie były niezdatne, to ofiary ze zwierząt się nie znosi, a ofiarę z płynów się znosi’”. (9,1)

2.4.2. Kolejność składania ofiar

Kolejnością składania ofiar rządzą dwie podstawowe reguły podane w Hor 3,6. Pierwsza z nich mówi: ‘Wszystko, co jest ofiarowane częściej, poprzedza inne’, druga: ‘Wszystko, co jest bardziej uświęcone, poprzedza inne’. Reguły wyjaśnione zostały w pierwszych pięciu lekcjach dziesiątego rozdziału traktatu *Zewachim*:

„Wszystko, co jest ofiarowane częściej niż inne, poprzedza to inne: ofiary ustawiczne poprzedzają ofiary dodatkowe, ofiary dodatkowe składane w szabat poprzedzają ofiary

dotatkowe z okazji Początku Miesiąca, a ofiary dodatkowe składane na Początku Miesiąca poprzedzają ofiary dodatkowe z okazji Nowego Roku, gdyż napisano: ‘oprócz porannego całopalenia, które jest nieustannym całopaleniem’”. (Zew 10,1)

„Wszystko, co jest bardziej uświęcone od innego, poprzedza to inne. Krew ofiary prześlalnej za grzech poprzedza krew ofiary całopalnej, ponieważ daje odkupienie. Członki ofiary całopalnej poprzedzają poświęcone części ofiary prześlalnej za grzech, ponieważ idą w całości na spalenie. Ofiara prześlalna za grzech poprzedza ofiarę prześlalną za winę, ponieważ jej krew rozpryskiwano w czterech rogach [ołtarza] i na [jego] podstawie. Ofiara prześlalna za winę poprzedza ofiarę dziękczynną i baranka nazirejczyka, ponieważ należy do ofiar najświętszych. Ofiara dziękczynna i baranek nazirejczyka poprzedzają ofiary pojednania, ponieważ spożywa się je w ciągu jednego dnia i wymagają ofiary z chlebów. Ofiary pojednania poprzedzają ofiary z pierwotnych [zwierząt], ponieważ wymagają czterokrotnego rozpryskania [krwi], nałożenia rąk, ofiary z płynów oraz kołysania mostkiem i łopatką”. (10,2)

2.4.3. Dowolny sposób spożywania ofiar

Miszna poucza o tym, że kapłani mogli spożywać ofiary w dowolny sposób:

„We wszystkich tych ofiarach kapłani mogą zmieniać sposób ich spożywania. Mogą je jeść pieczone, parzone albo gotowane i dodawać do nich niepoświęcone przyprawy albo przyprawy [pochodzące z] darów ofiarnych. To są słowa rabiego Szimona. Rabi Meir [zaś] mówi: Nie wolno dodawać do ofiary przypraw z daru ofiarnego, ponieważ [ofiara] może sprawić, że stanie się niezdatny”. (10,7)

2.5. Reguły dotyczące zachowania czystości szat i naczyń

2.5.1. Usuwanie plam z krwi z szat kapłana

Ubranie, na które prysnęła krew ofiary prześlalnej za grzech, wymaga uprania bez względu na to, czy ofiara była przeznaczona do spożycia, czy zabroniona, gdy choć część jej krwi rozpryskano w Świętym Przybytku (Kpł 6,20-23; Zew 5,1-2):

„Jeśli krew ofiary prześlalnej za grzech prysnęła na ubranie, to wymaga to uprania. Chociaż Pismo mówi to tylko o [takiej ofierze prześlalnej za grzech], którą się spożywa, jak napisano: ‘W miejscu świętym spożywać się [ją] będzie’, to, czy to przeznaczona do spożycia, czy do [użytku] wewnątrz [Świętego Przybytku, ubranie] wymaga uprania, jak napisano: ‘[To jest] prawo [dotyczące] ofiary prześlalnej za grzech’, jedno prawo dla wszystkich ofiar prześlalnych za grzech”. (11,1)

2.5.2. Czyszczenie naczyń

Tannaici zajmują się ubraniami wyniesionymi poza dziedziniec świątynny przed upraniem płam z krwi ofiary prześlągalnej za grzech oraz glinianymi naczyniami, które zostały wyniesione poza dziedziniec świątynny przed ich potłuczeniem ().

„Jeśli ubranie zostało wyniesione poza kurtyny⁴², to musi być przyniesione [ponownie] i uprane w świętym miejscu. Jeśli stało się nieczyste poza kurtynami, to należy je rozedrzeć, przynieść [ponownie] i uprać w świętym miejscu. Jeśli gliniane naczynie zostało wyniesione poza kurtyny, to należy przynieść je [ponownie] i potłuc w świętym miejscu. Jeśli stało się nieczyste poza kurtynami, to należy je przedziurawić, przynieść [ponownie] i potłuc w świętym miejscu”. (11,5)

Inne procedury obowiązywały w przypadku zanieczyszczenia krwią ofiary naczyń miedzianych. Poniżej opisany jest przypadek miedzianego naczynia, w którym gotowano mięso ofiary prześlągalnej za grzech. Naczynie zostało wyniesione poza dziedziniec świątynny przed wyszorowaniem i opłukaniem:

„Jeśli miedziane naczynie zostało wyniesione poza kurtyny, to należy je przynieść [ponownie], wyszorować i wypłukać w świętym miejscu. Jeśli stało się nieczyste poza kurtynami, to należy je pomniejszyć⁴³, przynieść [ponownie], wyszorować i wypłukać w świętym miejscu”. (11,6)

2.6. Prawo kapłanów do dzielenia się ofiarami

Tannaici zajęli się także prawem kapłanów do dzielenia się ofiarami, ich mięsem i skórą. Poniżej zwrócono szczególną uwagę na zdatność kapłana do wykonywania ‘rzeczy świętych’:

„[Kapłan], który [z powodu nieczystości] zanurzył się w mykwie tego samego dnia, albo którego odkupienie [win] nie było jeszcze kompletne⁴⁴, nie ma udziału w rzeczach świętych⁴⁵,

⁴² Hebr. *kelaim* – dosł. ‘kurtyny’, ‘zasłony’, które otaczały dziedziniec świątynny, Jastrow 1982, 1380; Zew 5,3; Meg 1,11; Edu 11,5-6. Zagadnienie wyjaśnione w Edu 8,6. Wyrażenie *chuc lakelaim* oznacza ‘poza dziedzińcem świątynnym’, ‘poza murami świątyni’.

⁴³ Należało wtedy zrobić w naczyniu dużą dziurę, gdyż mała dziurka nie oczyszczała miedzianego naczynia (Kel 14,1).

⁴⁴ Kapłan czysty rytualnie, który następnego dnia po zanurzeniu w mykwie powinien złożyć należne ofiary, żeby odzyskać odkupienie, ale jeszcze tego nie zrobił. Może tu chodzić o oczyszczenie z upławów (*zaw*) lub chorób skóry (*mecora*).

⁴⁵ Nie otrzymają należnej im porcji, którą mogliby zjeść wieczorem, kiedy będą już czysti rytualnie. Amoraici wydedukowali na tej podstawie, że tylko kapłan zdatny do spożywania ofiary może mieć w niej udział.

nie mogą ich spożywać wieczorem. [Kapłan]-żałobnik⁴⁶ może dotykać [rzeczy świętych], ale nie wolno mu ich ofiarować ani mieć w nich udziału, ani też spożyć je wieczorem⁴⁷. Ci, którzy mają skazy⁴⁸, bez różnicy, czy to są skazy stałe czy przejściowe, mogą mieć udział [w rzeczach świętych] i mogą je spożywać⁴⁹, ale nie wolno im ich ofiarować⁵⁰. I każdy [kapłan], który nie jest zdalny do pełnienia służby świątynnej, nie ma udziału w mięsie, a ten, który nie ma udziału w mięsie, nie ma też udziału w skórach⁵¹. Również ten, który był nieczysty w trakcie rozpryskania krwi, a czysty⁵² podczas spalania tłustych części [ofiary], nie ma udziału w mięsie, jak napisano: ‘Ten spośród synów Aarona, który składa w ofierze krew i tłuste części ofiary pojednania, otrzyma jako swoją część prawą łopatkę⁵³’.

Zakończenie

Główne idee wiążące się z ofiarowaniem, które omawia traktat *Zewachim*, zawierają pewne ograniczenia wynikające z czasu, miejsca lub dotyczące konkretnych osób.⁵⁴ Niektóre ofiary można było złożyć w ściśle określonym czasie, a jeśli były dozwolone do konsumpcji, to wolno było je spożyć w określonym terminie. Inny rodzaj ograniczenia wynikający z biblijnego zakazu dotyczy składania ofiar poza dziedzińcem świątynnym. Mimo iż ‘zarządzenie’ mógł przenieść każdy, to jednak ‘święte czynności’ rytuału mógł wykonać jedynie ‘czysty’ kapłan, podobnie jak mięso ofiarne przeznaczone dla kapłanów można było spożyć tylko w stanie czystości rytualnej. Najwięcej miejsca w traktacie *Zewachim* poświęcili tannaici zagadnieniu intencji, która odgrywa kluczową rolę w rytuale składania ofiar. Właściwa intencja była konieczna do uznania za ważne czterech podstawowych czynności rytualnych, a to z kolei skutkowało zdatnością ofiary do jej złożenia na ołtarzu, do spożycia jej mięsa lub nawet ofiarowania jej krwi. Pozostawienie mięsa po wyznaczonym czasie jego spożycia Tora nazywa ‘obrzydliwością’ (*pigul*, Kpł 7,18). Taka ofiara nie może być przyjęta ani policzona temu, kto ją złożył, a ten, kto ją spożyje, zaciągnie winę. Miszna całkowicie podtrzymuje to biblijne przesłanie, które służyło zarazem zachowaniu czystości konsumowanego mięsa ofiarnego. Nawet sama myśl (intencja) spożycia go po wyznaczonym czasie była

⁴⁶ Hebr. *onen* oznacza żałobnika, w tym przypadku kapłana, który w czasie ścisłej żałoby nie może spożywać ‘rzeczy świętych’. Zgodnie z Torą dotyczy to tylko dnia, w którym zmarł jego krewny. Soferim przedłużają ten czas jeszcze o najbliższą noc (Pwt 26,14; Hor 3,5; Pes 8,8).

⁴⁷ Kiedy zgodnie z Torą będzie do tego zdalny.

⁴⁸ Szczególnie te, które wymienia Tora (Kpł 21,18-20).

⁴⁹ Kpł 21,22.

⁵⁰ Kpł 21,17.21.

⁵¹ Kpł 7,8; Zew 103b.

⁵² Wieczorem, po zachodzie słońca.

⁵³ Kpł 7,33.

⁵⁴ Podobnie ujmują to Arye Cohen we wstępie do traktatu *Zewachim*, Cohen, Sh., Goldenberg, R., Lapin, H. 2022, 5-6.

nie do przyjęcia. Tannaici ujęli to w regułę przedstawioną w Zew 2,3 dotyczącą czterech podstawowych czynności rytualnych, nazywanych świętymi (zarznięcie ofiary, zebranie jej krwi, przeniesienie jej i rozpryskanie). Określono tam też skutki wykonania którejkolwiek z nich z zamiarem ‘poza [właściwym do tego] miejscem’ lub ‘poza [wyznaczonym] terminem’. W pierwszym przypadku ofiara staje się niezdatna (*pasul*), a w drugim jest obrzydliwością (*pigul*). Wyjaśniono ponadto, że ofiarę uznaje się za obrzydliwą (*pigul*) tylko wtedy, gdy poza niezachowaniem właściwego terminu pozostałe czynności wykonano zgodnie z nakazem (*micwa*). Osobno dyskutowane zagadnienie stanowiły ofiary z ptactwa, a szczególnie czynność ich uśmiercenia, która różniła się w zależności od ich przeznaczenia. Dla ptaków składanych w ofierze wymagana była procedura sakralna polegająca na naciśnięciu paznokciem palca szyję ofiarowanego ptaka, naderwaniu łebka, a bardziej precyzyjnie na przecięciu jednego z dwóch organów: gardzieli lub tchawicy (*melika*); dla celów świeckich wystarczyło zarznięcie przy pomocy noża. Miszna jest skarbnicą wiedzy przekazanej ustnie, a dzięki jej spisaniu możemy zapoznać się dokładnie z opisem rytuałów ofiarnych, jakie obowiązywały w czasach istnienia Świątyni w Jerozolimie.

Literatura

- Albeck, Ch. 2008. *Szisa Sidre Miszna* (hebr. Sześć Porządków Miszny). Jerozolim (Jeruzolima): The Bialik Institute Jerusalem and Dvir Publishing House.
- Cohen Sh., Goldenberg R., Lapin H. (red.) 2022. *The Oxford Annotated Mishnah. A New Translation of the Mishnah. With Introductions and Notes*, Oxford: Oxford University Press.
- Danby, H. 2016. *The Mishnah. Translated from the Hebrew with Introduction and Explanatory notes*, Peabody, Massachusetts: Hendrickson Publishers Marketing, LLC.
- Flawiusz, J. 1979. *Dawne Dzieje Izraela*, „*Antiquitates Judaicae*”, Poznań-Warszawa-Lublin: Księgarnia Św. Wojciecha.
- Jastrow, M. 1982. *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York: The Judaica Press.
- Kehati, P. 1994, vol. 1, 1995 vol. 2. *The Mishnah. A New Translation With a Commentary, Seder Kodashim*, Jerusalem: Maor Wallach Press.
- Kehati, P. 2003. *משניות מבוררות*, Jerozolim: Dfus Chemed.
- Koehler, L., Baumgartner, W. 1985. *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden: E. J. Brill.
- Marcinkowski, R. 2022. *Miszna: Nezikin (Szkody)*, Wstęp, przekład z języka hebrajskiego i opracowanie, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2022, Wydawnictwo DiG – Edition La Rama.
- Marcinkowski, R. 2020. *The soul in Hebrew idioms and biblical sayings*, in: *The Soul in the Axiosphere from an Intercultural Perspective*, volume one, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 126-163.
- Marcinkowski, R. 2016a. *Miszna: Naszim (Kobiety)*, Wstęp, przekład z języka hebrajskiego i opracowanie, Warszawa–Bellerive-sur-Allier: Wydawnictwo DiG – Edition La Rama.

- Marcinkowski, R. 2016b. *Pojmowanie duszy w judaizmie*, w: *Antropologiczno-językowe wizerunki duszy w perspektywie międzykulturowej*, t.1. *Dusza w oczach świata*, Warszawa: Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, 79-92.
- Marcinkowski, R. (red.) 2014. *Miszna: Moed (Święto)*, Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Marcinkowski, R. (red.) 2013. *Miszna: Zeraim (Nasiona)*, Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Marcinkowski, R. 2004. *Paradygmaty religijności w judaizmie rabinicznym*, Kraków: Wydawnictwo Antykwa.
- Neusner, J. 1988. *The Mishnah. A New Translation*, New Haven – London: Yale University Press.
- Programy komputerowe:
- Hebrew Master Collection (Accordance 13)*.
- The Responsa Project 23 Plus*. Ramat Gan, Bar-Ilan University.